

Gere Ilona

A cigány nők vállalkozási esélyei*

A rendszerváltás előtt a cigányság társadalmi integrációja – még ha nagyon kis léptékben is, de – már érzékelhető volt. A nyolcvanas évek közepére az aktív korú cigány férfiak 80–90 százaléka, a nők fele¹ többé-kevésbé állandó munkahellyel rendelkezett; pozitív elmozdulás volt tapasztalható a roma gyerekek iskoláztatási szokásaiban és mértékében,² s a rendszeres munkalehetőségnek köszönhetően e népcsoport egyfajta – bár kétségtelenül nagyon alacsony szintű – anyagi és egzisztenciális biztonság, társadalmi elismertség közepette élt.

A rendszerváltást követően ez a létbiztonság, a nehezen kiharcolt „társadalmi rang” alapjaiban rendült meg, amikor a cigányság elsőként, nagy tömegekben és kilátástalanul munkanélkülivé vált.

1994 első negyedében a munkaképes korú cigány férfiak foglalkoztatottsága 26,2 százalékos (szemben a teljes férfi népesség 63,4 százalékos foglalkoztatottságával), a munkaképes korú cigány nőké pedig 17 százalékos volt (szemben a teljes női népesség 63 százalékával). A cigány és nem cigány népesség relatív munkanélküliségi veszélyeztetettsége között is több mint háromszoros – a nők esetében közel hétszeres – a különbség.

1. táblázat

A munkaképes korú nők munkanélküliségi rátája
(százalék)

Életkor	Teljes népesség (1)	Romák (2)
15–19 évesek	24,9	74,1
20–29 évesek	9,9	64,1
30–54 évesek	7,6	54,8
Összesen:	8,8	61,6 ³

Forrás: 1) KSH munkaerő-felmérés, 1994. I. negyedév

2) Országos cigányvizsgálat

* A tanulmány elkészítését a SEED Kisvállalkozás-fejlesztési Alapítvány támogatta. Az interjúrészeket és a vállalkozó roma nőkkel kapcsolatos információk a „Közösen a jövő munkahelyeiért” Alapítvány által támogatott – A cigányság foglalkoztatásának korlátai és esélyei (Éff Lajos–Gere Ilona–Jeney Sarolta 1993) – kutatás során készített mélyinterjúk másodfeldolgozásából származnak.

Ez a talajvesztés olyan hihetetlenül rövid idő alatt következett be, hogy a cigányság többsége a pusztta megélhetésen (vagy annak kísérletén) túl nem igen tudott sikeres alkalmazkodási formákat kiépíteni. S az életstratégia-váltáshoz többnyire sem megfelelő képzettséggel, sem vagyoni háttérrel nem rendelkeznek.

Mivel az átalakulás éveiben a másfél millió munkahely megszűnése mellett csak a vállalkozási szféra volt képes nagyobb tömegű munkahely létrehozására, s mivel egyre inkább világossá válik az is, hogy a modern technológiára áttért gazdasági szervezetek többnyire a romáktól eltérő felkészültségű munkaerőre tartanak igényt, ezért a cigány népesség számára igen fontos (a nők számára talán az egyetlen esély) az önállóvá válás lehetősége.

A vállalkozás világát éljük, de a cigányság ebből is eleve ki van zárva. A vállalkozáshoz pályázat kell, ami igen burkolt, mert a pályázat feltételével egyáltalán nem rendelkezik a cigány. Például anyagi feltételek – alaptőke nincs, szakképesítés nincs, egyéb feltétel nincs – esély sincs a vállalkozásra... Vagy nyíltan ki kellene mondani, hogy kedvezményeket kapnának azok a vállalkozók, akik a cigányokat foglalkoztatnák. Mert a vállalkozónak most nem érdeke, hogy cigányokkal dolgoztasson. Jó, hát eleve van a társadalomnak egy olyan előítélete, hogy a cigányok hanyagok, lusták, lopnak, isznak, meg mit tudom én. Ez nagyon egy általánosságban vett konklúzió, ami nem igaz, de ezt tudomásul kell venni, mert ez él az emberekben, úgyhogy ha választani kell egy cigány és egy magyar munkanélküli között, ha ugyanolyan feltételekkel rendelkezik, mégis százszor inkább a magyart választják. Ezen a megítélésen is változtatni kellene. Na most, az emberek véleménye, tudata nagyon nehezen változik. Ezért látom azt, hogy a vállalkozókat ösztönözni kellene. Mondjuk, ha cigány munkaerőt alkalmaz, akkor a munkabér felét valamilyen pályázatba vagy valamilyen összeggel lefedezí vagy kölcsönből, vagy valamilyen hitelből az állam. Ilyen megoldások elképzelhetők. Egyébként más megoldást nem látok most. (Interjúrészlet)

Ezt erősíti az is, hogy a vállalkozói típusú tevékenység- és életforma meglehetősen közel áll a romák hagyományos munkakultúrájához, szokása-ihoz.

A hagyományos cigány mesterségek gyakorlásának körülményei ugyanis bizonyos elemeiben megfelelték a piacgazdaság mai feltételrendszerének. A tevékenységek gyakorlásában meghatározó volt a piaci kereslet–kínálat; fontos szerepet kapott a minőség, a jól végzett munka becsülete, a szaktudás és a megbízhatóság. Primitív formájában a piackutatás is létezett, hiszen a cigány családok, közösségek addig vándoroltak, míg olyan települést nem találtak, ahol a lakosság vevő volt az áruikra, szolgáltatásaikra, s ha már kielégítették ezeket az igényeket, továbbálltak. Nagy tőkemozgások, beruházások, felhalmozások természetesen már akkor sem jellemezték a roma „vállalkozásokat”, s feltehetően a profitszerzés is ismeretlen fogalom volt a számukra.

Ugyanakkor ezek a hagyományok, munkakultúrák, a piaci viszonyok ismerete és a hozzájuk való alkalmazkodás azt jelezheti, hogy a piacgazdaság mint olyan nem áll messze a cigányságtól: a kisvállalkozások, a hagyományos mesterségek és a falusi turizmus felélénkülése kedvező lehet a hagio-

mányosan kis skálájú gazdasági tevékenységet folytató roma családok számára.

Ezzel szemben a legutóbbi országos cigányvizsgálat adatai szerint a férfiaknak mindössze 3,5 százaléka vállalkozik, s feltehetően náluk is jóval alacsonyabb (mint ahogy a gazdasági aktivitásban is) a vállalkozó roma nők aránya.

Az okok vizsgálatában a mai kor „ideális” vállalkozójának ismérveit, tulajdonságait hasonlítottuk össze a cigány etnikum jellemzőivel.

Az ideális vállalkozó ma:

- jelentős piaccal rendelkező nagyvárosokban és idegenforgalmi régiókban él,

- 30–45 év közötti,

- megfelelő képzettsége és az átlagnál magasabb iskolai végzettsége van,

- előző munkahelyeken felhalmozott szakmai tudással, kapcsolatrendszerrel rendelkezik,

- jó az egészségi állapota,

- tudatos és megalapozott vállalkozói stratégiát dolgozott ki,

- rendelkezik a vállalkozás megkezdéséhez szükséges tőkével.

– A vállalkozásokkal kapcsolatban végzett kutatások bizonyítják, hogy a városlakók vállalkozói készsége és sikere jelentősen meghaladja a községben lakók esélyeit.

Ezzel szemben 1993-ban a cigány népesség 61,3 százaléka élt községekben (az ország népességének 38 százalékaival szemben), jelentős részük aprófalvakban.

– A vállalkozás sikere szempontjából fontos a régió fejlettsége, infrastrukturális státusa, idegenforgalmi érdekltsége.

Ezzel szemben a cigány nemzetiségűek 40 százaléka abban a két megyében lakik, amely gazdasági és foglalkoztatási szempontból is a legválságosabb helyzetben van (Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye).

– A vállalkozók a népesség átlagához képest magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek.

Ezzel szemben a 7 éves és idősebb cigány nemzetiségű és anyanyelvű lakosság 16–21 százaléka egyetlen osztályt sem végzett (a teljes lakosság 2 százalékaival szemben). Középiskolai vagy annál magasabb végzettséggel az ország népességének 24–27 százaléka, míg a népszámlálási cigány népességnek nem egészen 1 százaléka rendelkezik (KSH, 1993. évi reprezentatív nemzetiségi felvétel).

– A sikeres vállalkozók elsősorban a társadalom középrétegéből kerülnek ki, s az önállóvá válók között – a foglalkoztatott arányokhoz képest – jelentősen alulreprezentáltak a segéd- és betanított munkások.

Ezzel szemben a foglalkoztatásba vont cigányok (alacsony iskolázottságuk, képzetlenségük és csekély érdekérvényesítő képességük miatt) elsősorban ezeket a munkaköröket töltötték be, s a nagy tömegű segédmunkaigény miatt a gazdasági vezetésnek sem volt érdeke e réteg képzése, fejlesztése. Ezt bizonyítja, hogy a még foglalkoztatásban maradt – tehát mindenképpen

jobb pozíciójú – cigány népesség aktív keresői között is jelentősen magasabb a fizikai – és ezen belül a segéd- és betanított munkások aránya.⁴

2. táblázat

Az aktív keresők megoszlása a tevékenység jellege és állománycsoportok szerint (1993)

A tevékenység jellege, állománycsoport	Cigány népesség			Az ország népessége		
	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt
Fizikai foglalkozású	86,0	76,2	82,4	73,2	51,3	63,3
ebből szakmunkás	29,8	10,4	22,7	39,8	15,4	28,8
betanított munkás	26,8	33,4	29,2	14,9	20,5	17,4
segédmunkás	17,0	22,3	19,0	5,6	7,6	6,5
Szellemi foglalkozású	14,0	23,8	17,6	26,8	48,7	36,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH 1993. évi reprezentatív nemzetiségi felvétele

– A vállalkozói életforma, amely ugyan magában hordozza a nagyobb siker, magasabb jövedelem lehetőségét is, a vállalkozótól állandó készenlétet, az átlagosnál hosszabb munkaidőt, a változó körülményekhez, piaci viszonyokhoz való gyors alkalmazkodást igényel. Ez mindenképpen a szervezet fokozott igénybevételéhez, gyakori stresszhelyzethez vezet, amit hosszú távon csak jó egészségi állapotban lehet elviselni. Azaz *a vállalkozói pályán egyértelműen hátrány a rossz egészségi állapot.*

Ezzel szemben a roma népesség általános egészségi státusa (morbidity és mortalitási mutatói) élet- és lakáskörülményei, valamint tartós szegénysége miatt jelentősen rosszabb a hazai összlakosság (távrolról sem kedvező) állapotánál.

– *A vállalkozások stabilitásának fontos kritériuma a szükséges tőke megléte.* Minden vizsgálat azt bizonyította, hogy a tőkehiányos vállalkozások nem tudnak megerősödni, s vagy tönkremennek, vagy csak egyik napról a másikra tengődnek.

Ezzel szemben a roma népességnek az elmúlt évtizedekben egyáltalán nem állt módjában az esetleges vállalkozás beindításához szükséges (vagy elégséges), mobilizálható (vagy csak hitelgaranciát nyújtó) javakat felhalmozni.

– Egy vállalkozás sikerének előfeltétele a *körültekintő piackutatás* elvégzése; a hosszú távú *vállalkozói stratégia* kialakítása; a lehetőségek és kényszerek pontos ismerete.

Ezzel szemben a cigány vállalkozók döntéseit igen gyakran érzelmi okok határozzák meg; a vállalkozói stratégia kidolgozásához szükséges felkészültséggel, informáltsággal pedig csak nagyon kevesen rendelkeznek közülük.

– A hivatalos kritériumok között ugyan nem szerepel, de a vállalkozási kultúra mai szintjén pozitív kategóriába tartozik az „ügyeskedés”, a „másokat lelkifurdalás nélkül kihasználás”, a „törvényesség és a büntetendő cselekmény mezsgyéjén való egyensúlyozás” képessége is.

Ezzel szemben – a közhiedelemmel ellentétben – a cigányok többségének mentalitásától távol állnak ezek a „képességek”.

...Biznisz világ. És ez egy jó dolog, nagyon jó dolog, de van egy hátulütője, mert én humán embernek vallom magam –, hogy sajnos, ma az egyik ember ki kell hogy használja a másikat. Legalábbis a helyzetét, szorultságát. Na de hát ez van. Mert amikor így van, engem is kihasznál valaki. Tehát ez már rég törvényszerű. De hát ez valahol egy kellemetlen, rossz valami, hogy ezt így kell. Így kell megélni, hogy a másikat..., a másik ember valahol ki van használva. Szóval, ez kegyetlen. Ez kegyetlen. Mert így élni, így gyarapodni, a másik ember kárára, ez nem emberi. Ez nem emberi. De hát ezt diktálják rá az emberre... (Interjúrészlet)

A vállalkozóvá válás feltételeinek erősen behatárolt volta ellenére az elmúlt években a romák közül is többen megpróbálták a kitörésnek ezt a módját.

Így például egyes – társadalmilag is elfogadott – foglalkozásokban, mint például a vásározásban, a kereskedésben, az alkalmi bérmunkában a cigányok ismét egyre nagyobb szerepet játszanak. A másik (elsősorban a nők számára) jelentősebb, alkalmi jövedelemszerző tevékenység továbbra is a természetben található javak összegyűjtése és értékesítése.⁵

Azzal kapcsolatban természetesen nagyon nehéz megbízható információkat szerezni, hogy ezeknek a tevékenységeknek mekkora része jelenik meg a formális, és mekkora rejtőzködik az informális gazdaságban. Az legalábbis feltételezhető, hogy a gazdaságból kiszoruló, marginalizálódó cigányság egy része is megpróbál helyet szorítani magának az informális szektorban.

A roma vállalkozások jellemzői

A mai cigány vállalkozók fejlődési lehetősége már a motivációk determináltságában is korlátok közé van szorítva. Ebben persze nem különbözik az átlagos magyar vállalkozásoktól, talán csak arányaiban nagyobb a kényszerek hatása. Nevezetesen: a jobb kereset, jobb munkakörülmények reménye, a munkahelyi kiszolgáltatottságtól való menekülés, a munkahely bizonytalansága, de mindenekelőtt a munkanélküliség és az egyéb foglalkozási lehetőségek teljes hiányának kényszere motiválja őket abban, hogy vállalkozóvá (vagy kvázivállalkozóvá) váljanak. A cigány asszonyok pedig a korábban is végzett kiegészítő, alkalmi munkájukat próbálják most – olykor a férj vagy a család összes munkaképes tagjának munkanélkülisége miatt – fő jövedelemszerző tevékenységgé fejleszteni (a vizsgálatok tanúsága szerint kevés sikerrel).

A vállalkozási szándékokban természetesen a családon, a rokonságon belüli vállalkozói minták is szerepet játszanak. A cigány életformából adódóan az önállóan gazdálkodó szülők gyermekei nagyon korán (sokszor az iskola helyett) kivették részüket a munkából, szinte „belenőttek” a vállalkozásba.

A roma vállalkozások nagy többsége magánvállalkozás, s csak elvétve találkoztunk társas formációval, elsősorban korlátolt felelősségű társasággal

és betéti társasággal. A kizárólagosan női tulajdonosú (tehát nem a férjjel közös) vállalkozások között egyáltalán nem találtunk nagyléptékű, több embert foglalkoztató formát, e vállalkozások az esetek meghatározó részében megmaradtak az önfoglalkoztatás szintjén. A roma tulajdonosok a családtagok mellett többnyire (bár nem kizárólagosan) roma alkalmazottakkal dolgoztatnak. A nem roma vállalkozók pedig – az erre vonatkozó vizsgálatok tanúsága szerint – szinte sohasem foglalkoztatnak cigány embert.⁶

A nem roma vállalkozásokéhoz hasonlóan a *vállalkozások profilját* jellemzően a tőkeszegénység (tőkenélküliség) determinálja. Legtöbben közülük is kereskedéssel, illetve vendéglátással próbálkoznak, többnyire a legegyszerűbb formában (bögrecsárdák, hivatalosan palackos italokat árusító italkimérések, mozgóárusok).

Gyakori a többprofilú, valamint a sokadik tevékenységformát kipróbáló vállalkozás. A tönkrement vállalkozóknál is fellelhető az újrakezdés szándéka és képessége (többnyire más területen). A vállalkozásba kezdett roma nőkre a sorozatos kudarc ellenére is a kitartás és a „valamire jutás” akarata jellemző.

A cigány vállalkozók tudatos piacutatást alig végeznek. A tevékenységi forma (profil) kiválasztásakor részben a családi hagyományokból, részben a környék feltételezett igényéből indulnak ki. Ez a fajta ösztönös-tudatos piacfelmérés a kezdetekkor többé-kevésbé reálisnak mutatkozik. A későbbiek folyamán azonban éppen a rosszul felmért kereslet visszaesése okozza a legnagyobb, sokszor a vállalkozás feladását is kikényszerítő gondokat. A roma nők pedig gyakran minden realitást nélkülöző vágyaikat szeretnék megvalósítani, vagy a hasonló tevékenységet végzők sikerei buzdítják őket valamely vállalkozási forma kiválasztására.

A vállalkozások *tőkekondíciói* igen jellemzően a cigány családok anyagi-szellemi-erkölcsi értelemben egyaránt megmutatózó, sajátos felhalmozási potenciáljával és részben a kapcsolatrendszerrel függnek össze. Viszonylag legkisebb mértékben a pénzeszközök megtakarítására képes a család, az ismert okok miatt (rosszul fizetett munka, sok gyerek, kevésbé jövőorientált életmód). Mégis jellemző rájuk a kevés pénz gyors megforgatásának képessége, az igen rugalmas alkalmazkodás és leleményesség. A roma nők önálló vállalkozásaira egyértelműen a teljes tőkenélküliség vagy a nagyon alacsony induló tőke a jellemző. Ezek a „filléres vállalkozások” a későbbiek folyamán sem tudnak megerősödni, s egyik napról a másikra vegetálnak, a hosszabb távú perspektíva minden esélye nélkül.

Az az igazság, hogy itt az alvéken és itt Miklóson nagyon sok embert ismerünk, de 99 százalékának vagy abba kellett hagyni, vagy éppen csak meg tud abból a vállalkozásból élni, amit elkezdett. Akinek jövedelmező, annak volt több százezer forintja, hogy bele tudjon kezdeni. Volt egy induló tőkéje, amit tudott gyarapítani. Nem volt érdekes, ha százezer forintot bukott, mert volt még neki kettő. Aki a nulláról indult, az nem jutott magasra. Sehova. (Interjúrésztlet)

Komoly összegű hitelt egyetlen roma nő sem vett fel (a vizsgálatban részt vevők közül), bár többnyire tudtak erről a lehetőségről, de úgy ítélték meg,

hogy a hitelfelvétel irreális terhekkel jár együtt, és a hozzájutás feltételei teljesíthetetlenek a számukra (például saját forrás, fedezet, kezességvállalás, futamidő stb.).

Külső forrásként néhányan – az azóta már megszűnt – újrakezdési kölcsönt vettek fel a munkaügyi központoktól. Bár a kölcsön összege a 400 ezer forintot senkinél sem haladta meg, a törlesztés igen komoly – sokszor teljesíthetetlen – terheket rótt a vállalkozást kezdők számára. Beszélgetéseink során kiderült, hogy a megkérdezettek általában igen komolyan vették a törlesztési, visszafizetési kötelezettségeket, még akkor is, ha a teljesítés nem minden esetben sikerült.

A tőkeszegénységet és az alkalmazottak hiányát a roma vállalkozók is személyes és családi többletmunkával igyekeznek pótolni, ezért szinte mind-egyikükre jellemző a nagymértékű önkiszákmányolás.

A cigányok vállalkozóvá válását a tőkeszegénység mellett az információ és a megfelelő kapcsolatok – ezen belül a támogatási lehetőségek ismeretének, de sokkal inkább az igénybevétel képességének – hiánya nehezíti.

Számukra a legfontosabb anyagi, szakmai segítséget, tanácsadást a többségi társadalomhoz viszonyítva jóval szélesebb, őszintébb és segítőkészebb családi, rokon kapcsolatok jelentik.⁷

A hivatalokkal kapcsolatos viszonyuk meglehetősen ellentmondásos. A képzettebbek érhetően jobban kiismerik magukat a bürokráciában, mások számára azonban továbbra is elég átláthatatlan a hivatalok működése. A helyzet annál is inkább ellentmondásos, hiszen ugyanakkor tovább él a várakozás a paternalista hatalom adakozó és mindent eldöntő fellépése iránt.

A civil szerveződésekkel – néhány cigány érdekképviselőt leszámítva – semmilyen kapcsolata nincs a roma vállalkozóknak.

Érdekes tapasztalat, hogy a vállalkozás sikertelenségének okaként senki nem említette cigány származását, ugyanakkor a sikeres vállalkozók többször is szóvá tették, hogy meg kellett küzdeniük az előítéletekkel. (Rosszindulatú feltételezéssel élve ez utóbbiak már zavarhattak más érdekeket, míg az előbbieket a jelentéktelenségük miatt biztosan nem.)

Mindenesetre a szándék (meghatóan) erős bennük, hogy áruikkal, szolgáltatásaikkal megnyerjék a nem cigány lakosságot is.

Nem érzett soha előítéletet? – De igen, akkor, mikor idejöttem. Öt éve, hogy ebben a boltban vagyok. Előtte az unokanővérem volt itt, de neki fehér a bőre, ő nem barna. Neki nem mondták azt, hogy cigány. Amikor én idejöttem, nagyon sok ember mondta – ezt utólag hallottam vissza, akkor éppenséggel nem –, hogy most mi lesz velünk, hogy én cigány vagyok. Aztán elmúlt egy hét, két hét, vége lett a slágernek. Szeretnek az emberek, befogadtak engem. ...mindenkihez van egy-két normális szavam... Nem azért kérdelem, hogy számitásból, hanem olyan jó az az érzés, amikor megmondják nekem az emberek, mi fáj nekik, és mi az, ami jó... (Zöldség-gyümölcs kiskereskedő)

Ősi szakmák művelői⁸

A hagyományos szakmák általunk megismert képviselői (férfiak és nők egyaránt) általában nagyon szegények, idősök, sőt gyakran betegek, akik többnyire rendkívül alacsony vagy rendszertelen jövedelmük kiegészítésére próbálják meg hasznosítani a gyermekkorban megszerzett tudásukat. Az ilyen jellegű tevékenységben még fokozottabban kevés a gazdasági megfontolás, a tudatos stratégia. Az eredmények is ennek megfelelően alakulnak: általában jellemző rájuk a szervezetlenség, az esetlegesség, az ötletszerű munkavégzés, a kapcsolatok és főként a piac hiánya. A sikeres vállalkozók között nem találunk egyetlen olyat sem, aki az ősi cigány mesterségek valamelyikét űzné.

Nagy hiba lenne ugyanakkor ebből azt a következtetést levonni, hogy a tradicionális termékek és szolgáltatások iránt nincs kereslet. Az kétségtelen, hogy az eredeti technológiával, termékszerkezettel már nem lehet (vagy nem érdemes) ezeket a tevékenységeket folytatni (köztük sok az egészségtelen és mérhetetlen önkizsákmányolást igénylő tevékenység). Megújítva azonban, korszerű termékszerkezettel, jó szervezéssel, szakértelemmel és piacismerettel rendelkező munkatársak összefogásával – esetleg közösségi program részeként – a hagyományörzésen, az értelmes időtöltésen túl (ami például egy olyan településen, ahol már egyetlen embernek sincs munkája, óriási jelentőségű lehet) – nyereséges vállalkozássá fejleszthető.

Ugyanakkor azt is világosan kell látni, hogy az ősi szakmák felújítása csak bizonyos cigány csoportok számára jelenthet perspektívát. Az iparosodásban (bármilyen alacsony) szerepet kapott romák elképzelhetetlenek (és a maguk számára értéktelenek) tartják a hagyományos foglalkozások felújítását és gyakorlását.

A vállalkozó roma nők társadalmi jellemzői

Származás, családi háttér

A családi háttér döntő mértékben befolyásolja az emberek polgárosodási esélyeit. Az egyéni életpálya ugyan módosíthatja ezt a társadalmi tőkét, de kutatások bizonyították, hogy elsősorban azok lesznek vállalkozók, akik szülei, családjuk révén elsajátítottak valamifajta gazdálkodási kultúrát.

A kilencvenes években belépő fiatal vállalkozók esetében pedig már nem a szülők vállalkozói tapasztalata átadásában, hanem az anyagiaknak, az induló tőke biztosításának van jelentős szerepe.

Ahogy értelmiségivé, úgy vállalkozóvá is viszonylag kisebb eséllyel válnak a segéd-, betanított és mezőgazdasági munkások gyermekei.

Általános társadalmi helyzetükből is következik, hogy a roma vállalkozók szüleire nem jellemző a magasabb iskolai végzettség, a jobb társadalmi státus. Ugyanakkor a sikeres vállalkozások indításakor az esetek jelentős részében nagy szerepet kapott a családi összefogás, támogatás. Gyakori, hogy a szülők meglévő vállalkozásába kapcsolódnak be, de nem elhanyagolható a

szélesebb körű rokonságban föllelhető minta szerepe sem. Ez utóbbi esetben nem valamiféle tudatos útegyengetésről van szó, hanem arról, hogy a fiatal számára a megismerés, a betanulás lehetőségét adják meg a rokoni vállalkozásba való besegítés és munkavégzés által: sok esetben ennek nyomán támad kedve önálló vállalkozást indítani. A család szerepe értelemszerűen nagyon összetett és sokoldalú: ötletet, ismeretet, gyakorlatot, sokszor tőkét is ad, és a család hozhatja a vállalkozásokhoz a mindenki által egybehangzóan nélkülözhetetlennek tartott „kapcsolatok” egy részét is.

A cigány vállalkozó nők szülei jóval kevésbé voltak iskolázottak, mint az interjúalanyok. Kenyérkeresetként nagy többségük alkalmi fizikai munkát végzett, többen is foglalkoztak valamely hagyományos cigány mesterséggel (de sokan közülük jövedelemkiegészítésként). Volt közöttük bányász, és elég sok a zenész apa. És bár kevesen, de voltak a válaszdók között „többgenerációs vállalkozók” is, egy-két esetben már a nagyapa is vállalkozó volt (ha nem hívták is így az ő idejükben a fuvarost vagy a kereskedőt). Az asszonyok zömmel háztartást vezettek, ami viszont rendszeres ház körüli, nem egyszer háztáji gazdasági tevékenységgel járt, és a maga idejében a sikerebb önelátáshoz járult hozzá.

Interjúalanyaink szinte kivétel nélkül nagyon szegény, de boldog gyermekkorról számoltak be, komolyan munkál bennük az a szándék (s ez a vállalkozás megkezdését is gyakran motiválta), hogy saját gyermekeiknek jobb körülményeket biztosítsanak.

A mintába került asszonyok kivétel nélkül fiatalon (16–18 évesen) házasodtak, de szüleikhez képest jóval később kezdtek a családalapításhoz, tudatosabban is tervezték meg gyermekeik számát. Legfeljebb újabb fogalmaink szerint nevezzük őket „nagy családosoknak” (három–négy gyerek a hat–hét helyett). A sikerebb vállalkozók a mintánkra jellemzőnél is később házasodtak, s még alacsonyabb körökben az átlagos gyermekszám.

Iskolai végzettség

Az állami alkalmazottak, szövetkezeti dolgozók, illetve a kisvállalkozók személyi jellemzőiben a legmarkánsabb különbség az iskolai végzettség területén figyelhető meg. A vállalkozók javára kimutatható pozitív eltérés a cigányok esetében is megfigyelhető. A főfoglalkozású roma vállalkozók mind-egyike minimum általános, de gyakran középiskolai végzettséggel rendelkezik. A cigány nők esetében speciális a helyzet. Hagyományaik és a családi munkamegosztás szabályai miatt csak a fiú gyerekek esetében tartották fontosnak a továbbtanulást. Így van ez még azoknak a családoknak az esetében is, ahol anyagilag lehetőség (és igény is) volt a tudás megszerzésére.

Voltak azért szerencsés kivételek is. Mint például az a nagyon sikeres zöldség-gyümölcs kereskedő, aki egy óvodai, nehezen felejthető élménye után az általános iskolában figyelmes, rá koncentráló, őt segítő tanárnővel találkozott, aki hatással volt egész további életére.

Én sem voltam rossz gyerek soha, legalábbis én így gondolom a mai napig. Szófogadó, kiegyensúlyozott gyerekek voltunk mind a négyen. Én azt hiszem, hogy aludtam, amikor megrángatott az óvónő engem: Te rohadt cigány, nem alszol?... ez nagyon sokáig megmaradt bennem. Féltem az emberektől. Olyan kisebbségi érzésem volt, hogy az nem emberi. Ötödikes voltam, amikor a tanárnőm, akit imádtam, és ő csinált belőlem embert, egy ilyen embert, amilyen most vagyok. Ő látott bennem valamit vagy valakit. Ő mondta, hogy majd foglalkozik velem. És foglalkozott is. ...Mindig mondta: tanulj, gyerek, nem vagy hülye. Tanultam. Mindig kikérdezte a leckét. Nagyon jó tanuló voltam kémiából, oroszból, magyarból. Magyarból szaktanári dicsérettel végeztem a nyolcadikat. Hozzám jár az egész tanári kar vásárolni... (Interjú-részlet)

Általánosságban elmondható, hogy a „vállalkozó” roma nők iskolai végzettsége elmarad az ország női vállalkozóinak iskolai végzettségétől, ugyanakkor lényegesen magasabb a roma nők átlagos mutatóinál. A megkérdezettek közül csak a nagyon idős nők nem végezték el az általános iskolát, s a középfokú végzettséggel rendelkezők aránya is jelentősen meghaladja a roma átlagot.

A „komolyabb” vállalkozók esetében gyakran fordult elő, hogy az önálló tevékenység megkezdése után úgy érezték a nők, hogy pótolni kellene azokat az ismereteket, amelyek a piacon való általános eligazodást segíthetik, illetve amelyek a konkrét tevékenység elvégzéséhez (vagy sikeresebb elvégzéséhez) fontosak. Ezért többen számoltak be arról, hogy vállalkozóvá válásuk után – esti vagy levelező tagozaton – különböző iskolákat, tanfolyamokat végeztek el.

Életutak

A roma nők szakmai életútja valójában serdülőkorban kezdődött a családot kiegészítő vagy egyéb alkalmi munka révén, sokszor az egészség kockáztatásával, és minden esetben az iskolába járás rovására, ami a túlkorosság egyik magyarázata.

A sok tekintetben nagyon hasonló szülői háttér, gyermekkor és iskolai végzettség mellett elég különböző életutakat ismertünk meg. Ami általánosságban – nagyon óvatosan – levonható, az az, hogy a roma nők csak akkor tudnak valamivel magasabb szintű vállalkozást folytatni, ha biztos családi környezetben élnek. Míg a nem cigány származású vállalkozó nők között több az elvált, mint a népesség egészében – sőt, sok esetben csak így tudtak igazán önállóná válni –, addig a roma nők egyedül képtelenek a vállalkozáshoz szükséges minimális feltételeket előteremteni.

Egy sikeres életút

Sz. J. 45 éves asszony. Cigánytelepen nőtt fel. Szülei analfabéták voltak, de fontosnak tartották a lányuk taníttatását. Sz. J. az általános iskola elvégzése után a vendéglátóiparban dolgozott, és esti tagozaton elvégezte a vendéglá-

tóipari technikumot. Hét évi munka után férjhez ment. Három gyermekük született (a legidősebb gimnáziumban érettségizett, a középső vendéglátóipari szakközépiskolát végzett, a harmadik – „a nem várt gyerek” – még csak öt éves). Sz. J. férje még gyermekkorában megtanulta a birkatenyésztéssel kapcsolatos tudnivalókat, az ő édesapja ugyanis birkákkal foglalkozott. 1990-ben otthagyták társasházi lakásukat, s az egész család a birkatelep közelében, egy kis faházban telepedett le. Ugyanebben az évben már lovakat is vásároltak, és beindítottak egy lovasiskolát. 1991-ben pedig megvették az addig bérelt birkaállományt; ehhez hárommillió forint hitelt vettek fel, ezt a hitelt azóta már vissza is fizették. Jelenleg 600 birkájuk és 700 bárányuk van. 1993-ban megvették azt a 21 hektáros területet is, amelyet addig szintén béreltek; a 2,7 millió forintos vételár kifizetéséhez ismét kölcsönre volt szükségük. Terveik szerint a jelenlegi hitel kifizetése után a következő lépés az istálló felújítása lesz. Ezután majd eladják társasházi lakásukat, és három nagyon szép lakást építenek ott, ahol most laknak. A lakások terveit már elkészítették. „...ahhoz hasonlókat szeretnénk, mint a Dallas-farm...”

Egy sikertelen vállalkozói életút

B. J.-né 40 éves mozgóárus. Elvált, négy gyermekét egyedül neveli. Háromszobás lakótelepi lakását a férjére hagyta, ő jelenleg egy önkormányzati szükséglakásban lakik. A legkisebb gyerekekkel jelenleg gyesen van, a család havi biztos bevétele (gyes, családi pótlék) 10 000 Ft. A nagyobb gyerekek csak általános iskolát végeztek. A vállalkozás beindításához 300 ezer forint újrakezdési kölcsönt vett fel, melynek csak egy részét tudta visszafizetni, a fennmaradó részről most folyik a bírósági eljárás. 7 évvel ezelőtt váltotta ki a vállalkozói engedélyét, amikor még házasságban élt, s eleinte 3–400 000 forintos készlettel rendelkezett. Jelenleg sem áruja nincs pénze, sem a 17 éves gépkocsija fenntartására (márpedig egy vásároló nehezen képzelhető el nélküli). A közüzemi tartozások miatt fél a szükséglakásból történő kilakoltatástól is. Teljesen elkeseredett, semmi kiutat nem lát.

Összegzésképp elmondható, hogy az a rendkívül szerény lehetőség, amit ma a szervezett munkaerőpiac nyújtani tud a cigány nők (és általában e nép) számára, illetve azon roma hagyományok, készségek megléte, melyek predesztinálják őket az önfoglalkoztatásra, vállalkozásra, azt sugallja, hogy mindannyiunk közös érdeke, hogy e népcsoport – akár pozitív diszkriminációt alkalmazva is – megkapja a lehető legnagyobb segítséget az önállóvá váláshoz. Ugyanakkor nem kétséges, hogy a piactudomány kemény világa komolyan veszélyeztetheti azokat a humán értékeket, amelyek ennél a népcsoportnál még megmaradtak.

...Egy vállalkozó csak akkor tudja üzemeltetni a vállalkozását, ha üzleti-társadalmi kapcsolatait érdekei szerint alakítja. Nem lehet sikeres vállalkozó az, akit nem érdekei, hanem a közössége tradicionális normái irányítanak. Mindez ahhoz a szomorú konklúzióhoz vezet, hogy megeshet: a legjobban szán-

dékú, sikeresen menedzselte, cigányokat célzó vállalkozásfejlesztési program a közösségi normák megváltoztatásához, szétveréséhez, a közösség vállalkozásba való „betöréséhez” vezet. Kockázatos dolog bármilyen vállalkozásba belefogni, azt támogatni, de ebben az esetben a bukás hatványozott bukást fog jelenteni... (Krémer 1995).

A kutatók lelke tehát ambivalens, de nem kétséges, hogy a cselekvés tovább nem halasztható. A „legkisebb veszteség” elve alapján kellene a vállalkozóvá válásban segíteni az erre kész és alkalmas romákat. Ebben a munkában nagy feladat hárul az önkormányzatokra, a különböző civil szerveződésekre, vállalkozásfejlesztési alapítványokra, hogy széles körű informálással, a vállalkozás mindennapjaihoz szükséges készségek, képességek fejlesztésével olyan helyzetbe hozzák a romákat, hogy a szükséges ismeretek birtokában viszonylagos szabadságuk lehessen a kényszerek determinálta döntésekben, s legalább tájékozatlanságuk, felkészületlenségük ne halmozza tovább hátrányaikat a vállalkozók világában.

Jegyzetek

1 A nők alacsonyabb munkavállalási hajlandóságának oka egyfelől a cigány családok tradicionális értékrendje, szokásai és a magyar átlagnál (0,69) szignifikánsan magasabb gyermekszám (1,74). Másfelől pedig azokban a régiókban, ahol a legtöbb roma él, még a munkaerő-hiányos időszakokban is kevés igény mutatkozott az iskolázatlan, szakképzetlen nők iránt.

2 Amíg a cigány népesség a hatvanas évek végén több mint egyharmadrészt teljesen iskolázatlan, analfabéta volt, kilencven százalékban pedig az általános iskola nyolc osztályáig sem jutott el, addig a rendszerváltás küszöbére érve csaknem a fele részében elvégezte a nyolc általánost, 12 százalékában pedig annál is több osztályt (átlagosan 11 osztályt) járt ki (Kertesi 1995).

3 Az országos cigányvizsgálat adatai szerint tehát közel hétszeres a különbség a teljes népességen belüli, illetve a roma nők munkanélküliségi rátájában. A KSH munkaerő-felmérése ennél sokkal szerényebb különbséget mutat. Kertesi Gábor szerint azonban „az ELAR-minta minden lényeges probléma szempontjából előnyösebbnek láttatja a cigány népesség helyzetét a valóságosnál”, ezért valószínűsíti, hogy „a két populáció közötti különbségek nagyságrendjét tekintve az országos cigányvizsgálat adatai közelebb állnak a valósághoz”.

4 Mivel 1993-ra a kvalifikálatlan munkaerő (mindenekelőtt a segédmunkások) jelentős arányban váltak munkanélkülivé, az itt megjelenő adatoknál feltehetően még kedvezőtlenebb azok aránya, akik a segéd- és betanított munkás állománycsoportban nem tudtak annyi és olyan tapasztalatot összegyűjteni, amennyi és amilyen az önállóvá váláshoz szükséges lenne. Még a szakmunkások közül is elsőnek (és csaknem kétszerannyian) a romák váltak munkanélkülivé, hiszen e réteg szakmunkás-képesítését nagyrészt a kilencvenes évekre leépülő iparágak (nehézipar, gépipar, építőipar) mindinkább perspektívátlaná váló szakmaiban szerezte meg.

5 Elképzelni is nehéz, mi minden szolgálhat pénzkereset forrásául; kutyacseresznye, melyet a tinta gyártásához használnak, hörcsög, melyet a prémjéért gyűjtenek, a bodzavirág és az éti csiga, a gomba és a rözse, a fa, a som, a galagonya és egyéb gyógynövények

6 A borsodi cigánypanel-vizsgálat arról számolt be, hogy a legális gazdaságban működő vállalkozók csak minimálbért vagy annál kevesebbért és kizárólag feketén voltak hajlandók alkalmazni bárkit – csak cigányt nem (Balabán 1995).

7 Az egymás kiszorítására építő vállalkozói mentalitást alig tapasztaltunk a romáknál. (Jó példa erre, hogy a vegyesboltot működtető család most a szomszéd házban lakó testvér csa-

ládját segíti egy ugyanilyen bolt megnyitásában. Fel sem merül bennük, hogy ezzel saját vevőköriük egy részétől fosztják meg magukat.)

8 A megkérdezettek között kosárfonót, teknővájót, fakanálkészítőt, vályogvetőt, drótost, edényfódozót, nádazót és gyékényest találtunk.

Irodalom

- Balabán Péterné (1995): *Roma társadalmi kör-(kór-)kép. Háttéranyag a parlamenti roma vitanaphoz és a Cigány Válságkezelő Programhoz*. Miskolc. Kézirat.
- Gere Iлона–Eff Lajos–Jeney Sarolta (1993): *A cigányság foglalkoztatásának korlátai és esélyei. „Közösen a jövő munkahelyeiért” Alapítvány. Kutatási zárójelentés.*
- Gere Iлона (1996): *Vállalkozó nők a mai magyar társadalomban*, SEED Kisvállalkozásfejlesztési Alapítvány. Kutatási zárójelentés.
- Kemény István–Havas Gábor–Kertesi Gábor (1995): *Beszámoló a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó, 1993 októbere és 1994 februárja között végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Intézete. Kézirat.
- Kertesi Gábor (1995): Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. In: *Esély*, 4.
- Krémer Balázs (1995): Cigány utak a vállalkozások kalandos világában, In: *Esély*, 1.
- Lantos Tamás (1993): *Az Ormánság Alapítvány gilvánfai (cigány) programja*. Pécs. Kézirat.

A Liget áprilisi számából

Lányi András: A mindent betöltő szerelem

Rába György versei és interjúja

Bíró Béla: Az individuum esélyei

Levendel Júlia: Sóvárgás – haza

Simon Balázs, Rácz Péter, Fecske Csaba, Czilczer Olga,

G. István László és Balázsovics Mihály versei

Poszler György: „Önépítés” vagy „agyelszívás”

Lipp Tamás, Balassa Péter, Sándor Iván, Vekerdi Tamás,

Tóth Károly és Nagy Boldizsár írásai